

MAGATARTÁS ÉS ETIKA A MAI MAGYAR REGÉNYBEN*)

Közismert, hogy korunk írója és olvasója milyen erős nosztalgiát érez a klasszikus regény iránt. Radomir Konstantinovič, a vajdasági származású költő és esszéíró, e nosztalgiát a következő módon fejezi ki: »A (klasszikus irodalom (...)) a világban végbemenő történéseket ügyekezett kifejezni, és éppen szükséglete, e nagyon mélyen gyökerező alkotó ösztöne által fejezte ki kapcsolatát, együttműködését a világgal. Vajon a mai irodalom számára — amely egyre inkább az *elidegenedett ember műve* és nem csupán az elidegenedett emberről szóló mű (...) — létezhet-e ilyen együttműködés a világgal?« E kérdést, amely önmagában hordja feleletét, fájdalmas nosztalgiával egészíti ki egy másik: a tanulmány címe, egyszerűsége vezérszólama. *Hol van Tolsztoj?* — hangzik a jugoszláv esszéíró visszatérő kérdése egyre több nosztalgiával, egyre kevesebb reménnyel.

Valóban, a modern regény sorsát és helyzetét úgy is leírhatnók, mint a regény és a világ, a regény és a társadalom együttműködésének, természetes »szimbiózisának« fokozatos fellazulását, amely végletes esetben az együttműködés, sőt a kommunikáció teljes felbomlásáig vezet.

A klasszikusok iránt érzett nosztalgiát nem kis mértékben a modern regény személyiségrajzának halványodása idézi elő. Az a folyamat, amelynek révén a regény hőse elveszíti korábbi autonóm személyiségét, s valamilyen — az író ideológiájának és szándékának megfelelő — filozófiai vagy szociológiai rendszer absztrakt jelévé alakul át. Nathalie Sarraute, a francia »új regény« egyik teoretikusa és gyakorló mestere maga állapítja meg: »a regényhős napjainkban már csak árnyéka önmagának. Az író csöppet sem szívesen ajándékozza meg azzal, aminek következtében oly könnyen rögzíthető: fizikai külsővel, mozdulatokkal, cselekedetekkel, benyomásokkal, rég ismert, sokat tanulmányozott, szokványos érzelmekkel — amelyeknek segítségével oly olcsón sikerülne az életszerűség látszatával felruházni és az olvasó számára kényelmesen megragadhatóvá tennie.« A francia »új regény« vakmerő szándékkal és tudatos teóriával fosztja meg a »regényhóst« (ha egyáltalában még szabad »regényről« és »hősről« beszélni! (hagyományos természetétől: karakterétől, életszerűségétől és személyiségétől. A hóst lényegében filozófiai eszmék vagy szociológiai szerepek hordozójává teszi. És ezzel máris felbontja azt az eleven, természetes kapcsolatot, amely regény és társadalom között hagyományosan kialakult. Azt az »együttműködést«, amelyre Tolsztojt hívó nosztalgiával Radomir Konstantinovič gondolt az előbb.

* Felszólalás az 1973-ban rendezett horvát-magyar regényvitan.

Maga az absztrakció a modern magyar regénytől sem idegen. Ezáltal azonban azt szeretnők bizonyítani, hogy a magyar regény absztrakciója nem jár együtt a regényhős személyiségének, életszerűségének feladásával, s nem szünteti meg a regény és a társadalom együttműködését. Ami azt is jelenti, hogy ez a regény, bár szólhat az »elidegenedett« emberről, mégsem az »elidegenedett ember műve«. Ellenkezőleg: az elidegenedés ellen küzdő emberé.

A mai magyar regényirodalom számos képviselője: Déry Tibor, Ottlik Géza, Mészöly Miklós, Sánta Ferenc, Hernádi Gyula és Komrád György keresi a társadalmi, etikai, lélektani jelenségek absztrakt törvényeit és összefüggéseit. Összegző formulák, összefüggésekre világító jelképek nyomában kutat, úgy szeretne dolgozni, mint a matematikus, vagy a matematikai modellekben gondolkodó szociológus: a legbonyolultabb helyzeteket is néhány állapototényezőre akarja levezetni. A konfliktusok geometriáján töpreng, ember és társadalom viszonyának, összetűzésének mértani ábráját szerkeszti meg. S eközben segítségül hívja a kor társadalomtudományának, közgazdaságának, szociológiájának és lélektanának felismeréseit, fogalmait és módszereit. Szerepeket, magatartásokat és viselkedésmódokat tanulmányoz, s a magatartások társadalmi helyzetét, jelentését, funkcióját próbálja leírni és megjelölni. Hőseiben az ember és a világ, az ember és a társadalom viszonyának típusait és lehetőségeit tekinti át. És a típusok, lehetőségek különböző modelljeit kívánja kidolgozni az epikus fikció, a hősök ábrázolása és mozgatása során.

Egyikük: Mészöly Miklós elméleti-filozófiai szinten is megfogalmazta e modellszervező kísérletek értelmét. *A tágasság iskolája* című tanulmányában a »közérzet« fogalmát definiálja; ebben a fogalomban kívánja megragadni az emberi magatartás, gondolkodás és érzés jellemzőit, szerkezetét. A »közérzetet« a személyiség belső magyából eredezteti, voltaképpen a személyes létezés érzékelésével azonosítja. »...marad utolsó összegzőnek mégis a közérzet — írja —, mint az egyetlen igazán teljes tükre annak a maradéktalanul le nem fordíthatónak, amiben szüntelenül vagyunk.« És műveit, figuráit »közérzet-analíziseknek« szánja: bennük kívánja leírni a »közérzettípusok«, magatartásváltozatok belső szerkezetét és jelentését.

Ezek az írók a jelenségek összefüggésrendszerét kutatják, amaguk azonban tagadhatatlanul empirikus jellegű. Gazdag és élő személyiségeket teremtenek, érző, gondolkodó, emlékező és cselekvő hőskéket. Mint Déry Lára Erzsébeté, Ottlik Medve Gábora, Mészöly Bálintja. A hősök személyiségrajza ennyiben nem szakít a klasszikus regény ábrázolási módjával; autonómiájukat, emberi totalitásukat fenntartja és védelmezi a modern magyar regény. Csak éppen jelentésüket, szerepüket formálja át. Hasonlóan az empirikus szociológiához, amely a tapasztalatok, a felmérések, a valóságos tények halmazából szinte matematikai módszerességgel következteti ki az elvontabb felismeréseket, ezek a regények is az empiriától, a valóság sokarcú gazdagságától jutnak el az emberi magatartásváltozatok általános jellemzőihez, ha tetészik, »modelljeihez«. Ottlik Géza egy 1943-ban írt tanulmányában arról beszél, hogy az elbeszélőnek »két vonallal« kell megrajzolnia történetét: az első anyagszerű ábrázolást ad, a második, ellenkezőleg, el-

vont ábrává alakítja az anyagszerű vonalakat. »Az író — mondja — visszatér és keresztülnajzol régi vonalán egy még könnyöntelenebbet. De ha az első vonalhoz hozzáérezünk az anyagszerűséget, a színt, hőt, kiterjedést, most a második lehántja róla, a kép anyagtalanmá válik, homályos lesz, lebegő...« E két vonal: az anyagszerű ábrázolás és a jelenségeket értelmező absztrakció együtt alakítja ki az elbeszélő mű szerkezetét.

Anyag és értelmezés, empiria és absztrakció kölcsönössége és dialektikája szövi át a modern magyar regényt. És e kölcsönösség és dialektika máris olyan erőt jelent, amelynek révén e regények fenn tarthatják a világgal való »együttműködést«. Mindez azonban az »együttműködés« viszonylag szűkebb bázisa lehet csupán. A regény és a társadalom kapcsolatának termékenyebb lehetőségét maga az értelmezés, az absztrakció teszi lehetővé. A magatartásváltozatokat értelmező és absztraháló modern magyar regény ugyanis nem pusztán leírja ezeket a változatokat, hanem *értékeli* is őket, még hozzá a magatartás társadalmi értéke szerint. Ez az a vállalkozás, amely a modern magyar regényt, legyen az látszólag bármennyire elvonatkoztatott, megkülönbözteti a francia »új regénytől«, illetve a filozófiai-szociológiai absztrakció más modern változataitól. És ez az a tulajdonság, amely eleve biztosítékul szolgál arra, hogy a regény és a társadalom »együttműködésének« eszméje és gyakorlata aktuális maradjon ma is.

A magatartásmodellek értékelésének, sőt hierarchiájának rendje ölt alakot Déry Tibor keserű antiutópiájában: a *G. A. úr X.-ben* című regényben. Úgy vélem, többek között az értékelésnek ez a mozzanata az, amely ezt a karkai módon látomásos regényt magától a karkai mítosztól megkülönbözteti. Déry különféle magatartásváltozatokat ír le. Erzsébet, aki a szerelem hűségét testesíti meg, a X.-beli szálloda főportása, aki a szomorú város rezonőrjének szerepét játssza, vagy Leone úr, a gyilkos, aki X. etikai rendjének végső következményeit mutatja be, például e magatartásformák reprezentánsai. Természetesen már közöttük is létrejön a magatartások értékrendje, mégpedig annak révén, hogy milyen fokon és módon képviselik a hagyományos humánus értékeket. Déry azonban talán még Erzsébetnél, e valódi költészettel ábrázolt leányalagnál is többre becsüli X.-nek azokat a magányos lázadóit, akik cselekvő módon tiltakoznak e negatív utópia embertelen normái ellen. Így Larra nagyapát, aki nem hajlandó beállni az öngyilkosjelöltek mámoros menetébe, Elzát, aki az általános szokásokkal ellentétben elítéli a gyilkosságot és meggyásolja az áldozatot, és Szilviát, aki a felelősség és a szabadság kölcsönösségének etikáját állítja szemben X. moráljával, amely csupán a kollektív felelőtleniséget ismeri. Ők képviselik azt a magatartásformát, amelyet maga az író is megbecsül, — szemben a negatív utópia társadalmának adekvát magatartásváltozataival.

Déry Tibor egyetlen mű rendszerében végzi el ezt az értékelést. Mások, mint Mészöly Miklós vagy Ottlik Géza, művek egész sorát szánják arra, hogy az emberi magatartás különféle változatait egymáshoz mérjék és értékeljék. Mészöly regénye: *Az atléta halála* például egy tragikus alakú, hamleti versenyzőt mutat be, aki a modern ember nyugtalanságát, kielégíthetelenségét, ha tetszik, metafizikai szo-

rongását testesíti meg. A versenyző tevékeny típus, csakhogy boldogtalan, ahogy az író jellemzi: »bizonyos képességei rendkívüliek; de az érzékenysége éppen hogy korszerűtlen: arra süket, amit meghódít. Csak *produkál*, nem *absztrahál*...« Ellenjátékosa: aki »absztrahál«, de nem »produkál«, a *Magasiskolában* jelenik meg. Teréz, ennek a kisregénynek a hősnője, dolgát végzi, megfigyel, megítél, de tartózkodik az állásfoglalástól és a cselekvéstől, saját személyiségét sem akarja megvalósítani. A nyugtalan, zaklatott, menekülő versenyzővel szemben ő a nyugalom, a kozmosszal kialakított harmónia szimbóluma. Egyszermind azonban az önkorlátozás és leépülés jelképe is. E két »közérzet«, azaz emberi lehetőséget haladja meg azután a *Saulus* című regény hőse: Pál apostol, aki egyesíti a cselekvés és az elmélkedés, a »produkcio« és az »absztrakció« emberi lehetőségeit. Az ő alakjában nyer formát az író ideális elképzelése: egy olyan hősről, aki a szolgálatban keresi létének értelmét és lehetőségeit.

A különféle magatartásformák hierarchiája az írói fejlődés időrendjében is alakot ölthet. Ez történik Ottlik Géza életművében. E mű azt az ívet mutatja, amelyet egy modern alkotó személyiség jár be a szkepszistól a sztoicizmusig. Ottlik korai novellisztikája, még a második világháború előtt, a szkeptikus agnoszticizmus bölcséletét hirdette. Ezt a szemlélődő irónia követi; erre szavaz a *Hajnali háztetők* című regény önarcképnek formált hőse, aki ironikus rezonőrként szeretne kívül maradni a társadalom és történelem küzdelmein, gyötrelmein. Végül az *Iskola a határon* hőse: Medve Gábor olyan életérzést, filozófiát és magatartást képvisel, amely lényegében sztoikus jellegű. A sztoikus filozófia már nem kivonulást jelent, mint korábban a szkepszis, illetve az irónia. Medve Gábor e jellegzetes szavakkal fogalmazza meg életbölcséletét: »A világhoz nem alkalmazkodni kell, hanem csinálni, nem újrarendezgetni azt, ami már megvan benne, hanem hozzáadni mindig.«

A sztoikus életfilozófiának hagyományosan etikai mondanivalója van. Mint ahogy etikai jellegű az a jelentés is, amelyet Mészöly Pál apostola vagy Déry lázadóí közvetítenek. A magatartásformák hierarchiájának csúcán mindhárom írónál (és persze azoknál is, akiknek műveit ezúttal nem vizsgálhattuk, Sántánál és Konrádnál) az etikailag minősített cselekvés foglal helyet. Illetve az a hős, aki őrzi eszményeit, közösségi vonzódásait, és aki küzdelemre vállalkozik. Azt mondhatnók, sajátos kelet-közép-európai regényhős az ilyen, a lengyel vagy a délszláv irodalmakban is találkozhatunk vele. A magatartás, amelyet ez a hős képvisel, az elidegenedés ellen hat, a világgal, a társadalommal kialakult együttműködés fenntartását szolgálja. Az író, midőn leírja az értékelni ezt a magatartást, egyszerre használja fel az elvontabb értelmezés lehetőségét és őrzi az irodalom hagyományos humánus eszményeit.